

ULUSLARARASI HZ. NUH VE CUDİ DAĞI SEMPOZYUMU
International "Noah and Judi Mountain" Symposium
27-29 EYLÜL 2013 ŞIRNAK

Editörler

Doç. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR
Yrd. Doç. Dr. Ömer Ali YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. M. Ata AZ

Su Kültü ve Tufan

Ahmet GÜL*

Giriş

Su canlıların yaşam hammaddesi olma yönüyle birçok fonksiyonu olan, kimyasal olarak iki hidrojen ve bir oksijen atomundan müteşekkil bir maddedir. Katı hali, doğal hali olan sıvıdan daha hafif olan bu madde, en büyük çözücü olarak iş görmekte, çözemediklerini ince parçalara ayırmaktadır. Yoğunluğunun, yapışkanlığının az olması nedeniyle bitki ve hayvan hücrelerinde kolay hareket etme ve iç organlarda dolaşma kabiliyetine sahip olan yaşamın devamlılığının sağlanabilmesi açısından önemli işlevler üstlenmiştir.

Su insan yaşamı için elzem olduğundan kimi dil ve kültürlerde ona yönelik söz dağarcığı gelişmiştir. Örneğin, çöllerde yaşayan Arapların hayatında vazgeçilmez bir yeri olduğu için Arapçada su ve yağmur ile ilgili çok sayıda kelime oluşmuştur. Bu, yağmurun bulut, bulut kümeleri ve türlerinden başlayıp yağın yağmurun şiddeti ve özelliklerine kadar değişik isimlerle adlandırılmasına yol açmıştır.¹

Yukarıda ifade edildiği üzere kimyevi bir terkip olmasının ötesinde öneme haiz olan su, insan ve diğer canlıların hayatında oynadığı rol sayesinde onunla ilgili inanışlar ortaya çıkmıştır. Su kültü olarak ifade edebileceğimiz bu inanışlar tufan hadisesiyle de ilişkilidir. Bu yüzden tufan hadisesi ve su ile ilgili inanışlara geçmeden önce bazı kavramların üzerinde durulmasına ihtiyaç vardır.

Tufan: t-v-f kökünden türeyen tufan, “bela, zifiri karanlık, ölüm, ekin ve meyveleri telef eden sağanak, çok miktardaki sel sularının etrafı kuşatıp sarması” anlamlarına gelir.² Ancak Kur’an-ı Kerim’de daha çok sel sularının etrafı kuşatması anlamına geldiği ifade edilmektedir.³

Tufan, sel, dönme, tavaf anlamlarıyla bir ilişki içerisindedir. Bu yönüyle tufan kelimesi semantik anlam dairesi içerisinde bir döngüyü, kozmogonik başlangıcın, eskatolojik sonu da içerdiğini, hayatın yenilenebilir bir işlevselliğe haiz olduğunu da -ileride üzerine durulacağı üzere- bildirmektedir.

Mit(os): *Myth* söz veya konuşma, masal hikâye anlamlarına gelen Grekçe *mythos* kelimesinin karşılığıdır. Bu kelime geçmişte yaşamış insan topluluklarının inandıkları Tanrıların, doğaüstü varlıkların, kahramanların, olayların ve bunların etrafın-

* Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati A.B.D.

1 Bkz. Sealibi, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, Fıkhul-Luğa ve Sirru'l Arabiyyeti, Mektebetu'l Hanci, Kahire 1998, II/113-119.

2 İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, Lisani'l-Arab, Daru'l-Mearif, yy, t-v-f mad.

3 Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, el Cami' li Ahkâmi-l Kur'an, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2006, IX/309.

da gerçekleştirilen anlatıların olağanüstü unsurlarla şekillendirilip ortaya çıkarıldığı olağandışı hikâyelerdir.⁴

Mitler, tanrıların hikâyesi, dünyanın başlangıcının, yaratılışın temel olayların dini hikâyesidir. Konu edindiği doğanın, toplumun ve kültürün yaratıldığı saha hakkında model davranışlar üstlenir. Bu anlamda mit, toplumların dini değerlerini ve normlarını ifade etmektedir. Bu anlamda mitler yaşadıkları kültürlerin kutsal ve mutlak doğrularıdır. Mit kutsal bir hikâyedir. Bu yüzden yaratılışa dair kökensel anlatımlara yer verirler.⁵

Mitler, kökensel (etiyolojik) ve eskatolojik mitler olarak iki kısımda sınıflandırılabilir gibi, genel ve özel kategoriler altında toplanabilir. Genel kategoriler, dünyanın tüm milletlerinde görülen mitler olup, kozmogonik mitler, yaratılış mitleri, türeyiş ve takvim mitleri olarak ifade edilebilir. Özel kategorilerde yer alan mitler, dünya halklarının tümünde bulunmayıp veya bir halkta bulunan mitlerdir. Teogoni, köken, eskatoloji, totem, kahramanlık mitleri olarak tasnif edilmektedir.⁶ Mitoloji ile ilgili kısa bu girişten sonra su kültü ile ilgili anlatımlara geçebiliriz.

1. Su Kültü

Su hayatta mücazatın yüzünü gösterdiği için, kültürlerde onun ile ilgili çeşitli inanışlara rastlanmaktadır. Bu inanışlar su kültünü oluşturmuştur.

Yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara gösterilen saygı ve onlara tapınma⁷ olarak ifade edilen kült; ona konu oluşturabilecek nesne ve kişinin varlığı, bir nesne veya kişiden zarar geleceğine ilişkin inancın varlığı, bu inancın sağlayacağı fayda, uzaklaştıracağı zararlar için ziyaret, adak, kurban vb. uygulamaların olması⁸ şeklinde de tanımlanabilir. Yukarıda ifade edildiği üzere kült bir anlamda inanışların dışavurumu, kurumsallaşmasıdır. Bu anlamda bazı toplumlarda yer alan kültleri ele almak konuya açıklık getirme sadesinde yararlı olacaktır.

Su parçalanamayan bütünlüğüyle, tüm potansiyelleri barındıran bir yaşam pınarıdır. Su kozmogoni, mit ikonografisi, ritüellerde birçok fonksiyon görür, her biçime bir öncül, her yaratıya da bir destek olur. Suya batma, ilk biçime geri dönüşü, yeniden yaradılışı, doğumu sembolize etmektedir. Zira suya batma, şekillerin biçimlerini kaybedişidir ve var oluş öncesindeki ayrışmamış olanla yeniden bütünleşmedir; sudan çıkış, biçimin ilk kez dışa vurulduğu yaradılış eyleminin tekrarıdır. Suyla temas etmek her zaman yenilenmeyi temsil eder; çünkü eriyip giden daha sonra yeniden

4 Can, Şefik, Klasik Yunan Mitolojisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s.1.

5 Eliade, Mircea, Mitlerin Özellikleri, trc. Sema Rifat, Om Yayınevi, İstanbul 2001, s.11,15,28; Seyidoğlu, Bilge, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002, s.16; Çobanoğlu, Özkul, 2009, s.142.

6 Bayat, Fuzuli, Mitolojiye Giriş, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 8-9.

7 Emiroğlu, Kudret-Aydın, Suavi, Antropoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.519; Tezcan, Mahmut, Kültürel Antropoloji, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 120.

8 Artun, Erman, Anonim Halk Edebiyatı Nesri, Karahan Kitabevi, İstanbul 2011, s.2.

doğacaktır; çünkü suya batış, yaşamın ve yaratıcılığın potansiyelini çoğaltır ve geliştirir. Erginleme ritüellerinde⁹ su yeni bir doğuş bahşeder; sihir ritüellerinde sağlar, cenaze törenlerinde ölümden sonra doğumu garantiler. Bütün potansiyel güçleri kendinde toplayan su, hayat suyu/ab-ı hayat, yaşamın simgesidir.¹⁰

Suyun vahiy gücü bizi, çok geniş bir coğrafyada rastlanan kadim bir inanışa götürmektedir. Örneğin okyanus, Babilliler tarafından bilgelik evi olarak adlandırılmıştır. Babil mitolojisinin yarı balık yarı insan kahramanı Oannes, Erythrai (İran Körfezi) denizinde çıkmış ve insanlara kültürü, yazıyı, astrolojiyi getirmiştir¹¹. Altaylılarda bulunan ve sudan çıkarak yaratma ilhamını veren Ak-ene'de ve Moğol metinlerinde, bu bilgeliğin izleri sürülebilir.¹²

Suyun metafizik değerleriyle dini değerleri kusursuz bir bütün oluşturur. Sudan neşet eden kâinat mefhumuyla -antropolojik düzlemde- insan türünün sudan doğduğu inanışları ve su cinleri inanışları keşişmektedir. Kıtaların su altında kalması ya da tufan kavramıyla ruhun ikinci ölümü ya da vaftiz edilenin ayinsel ölümü kavramları uyumaktadır. Bununla birlikte, ister kozmik zeminde ister insani zeminde olsun, sular altında kalma kesin bir yok oluş değil, geçici bir yeniden bütünleşme sürecidir ve bu sürecin ardından yeni bir yaratılış, yeni bir yaşam ve yeni bir insan doğar. Bu bağlamda, söz konusu olan kozmik, biyolojik ya da ölümden sonrasına ait bir andır. Yapısal açıdan tufan, vaftizle kıyaslanabilir.¹³ Su, burada hayat suları olarak ve tufan yani ölüm suları olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

185

İnsanın su ile tanışıklığı ana rahmindeki amniyotik sıvı ile başlar. İnsan ırkı en rahat dönemini ana rahminde geçirir. Bu da sulara yüklenen işlevlerin insan psikolojisindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Tertemiz, kötülük bilmeyen, masum bir insan yavrusunun ilk mekânı olan su, onun hayata gözlerini açtığı gündün ölümüne kadarki yaşamında da bu kadar öneme haizdir. Mesela, insanın öldükten sonra yine su ile yıkanarak defnedilmesi su ile insan arasındaki bağı ortaya koymaktadır. Halkın, ölümlerin susamış olduklarını düşünerek onları tazeleyeceğine inandıkları suyu mezarlarının üzerindeki toprağa dökmesi; mezar ziyaretlerinde ölü toprağının sulanması bu düşünüşün eseri olmalıdır.¹⁴

Mitler hem yaratılışı hem de yeniden yaratılışı anlatıp betimler. Bu tasvirlerde su önemli bir rol üstlenir. Dinlerde abdestin su ile alınması¹⁵ ve Hıristiyan inancındaki

9 Erginleme ritüelleri için bkz. Eliade, Mircea, Kutsal ve Dindışı, trc. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1991, s.160-176.

10 Eliade, Mircea, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, trc. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s.225 a.mlf; Dinler Tarihine Giriş, trc. Lale Arslan, İstanbul, Kabcacı Yayınları 2003, s.196-197.

11 Eliade, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, s.243; a.mlf, Dinler Tarihine Giriş, s. 208 .

12 Beydili, Celal, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, trc. Eren Ercan, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2003, s.26; Roux, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, trc. Aykut Kazancıgil, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2002, s.146.

13 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 198.

14 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 204.

15 Hadislerde geçen abdestin gūnahtan arındırıcı ifadesi bu bütünlüğü korumaya yönelik bir değerlendirme olarak görülebilir. İlgili hadislerden birinde Ebu Hüreyre 'dan naklen Resulullah şöyle buyurur: "Müslüman veya mü'min

vaftiz töreninde de su unsurunun kullanılması yenilenmeyi, günahın böldüğü ruhsal bütünlüğü yeniden kurgulamayı amaçlar.¹⁶ Buradan ilksel okyanus ile tufan suları arasında bir ilginin olduğu sonucuna varılabilir.¹⁷

Su, tüm hayat alanlarında yaşamanın ve büyümenin kaynağıdır. Hindu mitolojisinde, *Nârâyana*'nın, göbeğinden çıkan kozmik ağaca tutunarak yüzmesi ve suyla ilk temasının işlendiği pek çok değişik anlatım vardır. *Purana* geleneğinde, ağacın yerini lotus (nilüfer) çiçeği almıştır ve bu çiçeğin ortasından Brahma (*abjaja*, lotustan doğan) tevellüt etmiştir. Su, tüm yaratılışın, tüm yapının her evren ifadesinin öncülü ve desteğidir. Dünyaların doğduğu ilksel sularla ilgili geleneğin, eski ve ilkel kozmogoni mitlerinde pek çok farklı versiyonu vardır.¹⁸

İnsan yaratılışı icabı, kendisine sunulmuş bir çevreden bir dünya kurmaya kabiliyetli bir varlıktır. Bu bakımdan çevreyi oluşturan her olgu ve kâinata meydana gelen her vaka, onu derinden etkilemiş ve dikkatini çekmiştir. Evrenin oluşumunu sağlayan dört temel unsurdan biri olan su ögesi, çevreyi dünyalaştırma çabası içinde kendini gerçekleştirme imkânı bulan insanoğlu için, hemen bütün farklı kültürlerle rağmen ortak bir sıvı kozmogonisi oluşturmuştur.¹⁹

Bütün var oluş imkânlarını içinde taşıyan su, mitsel anlamda bilfiil vuku bulmuş mevcudiyetlerin evrensel yekûnunu temsil etmektedir²⁰. Orta Asya mitolojisinde her şeyin başlangıcı uçsuz bucaksız denizdi. Toprak ve yer ikincil kalmakta; bu sonsuz denizi tamamlayan birer unsur olarak görünmekteydiler. Altay yaratılış mitinde (yerdin pütkeni) tanrının uçsuz bucaksız su üstünde uçması, suyun kendi içinde soyut bir bilgeliği barındırdığı düşüncesini kuvvetlendirir mahiyettedir.²¹

Su, bütün potansiyel ve üretken güçleri simgelemektedirler; bunlar fons et origo'durlar, tüm kevnî imkânların kabı; her biçimin öncülü ve her yaratının desteğidir. Suyu batma ilk biçime geri dönüşü, yeniden yaradılışı, doğumu temsil etmekte; sudan çıkış, biçimin dışavurumunu, yaradılışın yinelenmesini, açığa çıkarmaktadır.²²

Türk mitolojisinde de dünyanın ve insanın yaratılışında temel unsurun, su oldu-

bir kul, abdest alır da yüzünü yıkarsa, gözleriyle baktığı her günah, su ile ya da suyun son damlasıyla yüzünden çıkar. Ellerini yıkadığı vakit ellerinin tuttuğu her günah, su ile veya suyun son damlasıyla beraber ellerinden çıkar. Ayaklarını yıkadığı vakit ayaklarının yürüyerek işlediği her günah su ile ya da suyun son damlasıyla birlikte çıkar. Nihayet o kul, günahlardan tertemiz olur çıkar! Müslim, Kitabu't-Tahare, 11; Tirmizi, Kitabu't-Tahare, 2; Nesei, Kitabu't-Tahare, 85; İbn Mace, Kitabu't-Tahare, 6; İmam Malik Muvatta, Kitabu't-Tahare, 30-31; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/240-242.

16 Eliade, Mircea, Mitlerin Özellikleri, trc. Sema Rifat, Om Yayınevi, İstanbul 2001, s. 82

17 Eliade, Mircea, İmgeler ve Simgeler, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1992, s.181.

18 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 198-199.

19 Korkmaz, Ramazan, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu", Türk Kültürü, sayı:418 (Mart1998), s. 91

20 Korkmaz, agm, s.91

21 Artun, Erman, age, s 229;Radloff, Wilhelm, Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı, trc. Hasan Yıldız-Arzu Ekinci-Yasemin Kaya, Ekav Yayınları, Ankara 1999, I/175; Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.415-420.

22 Eliade, İmgeler ve Simgeler, s. 181; a.mlf, Dinler Tarihine Giriş, s.196.

ğu görülmektedir. Kendinde pek çok kutsal gücü bulunduran su, Türk kültürü içinde asırlar boyunca halkın düşünce gücünü şekillendirmiş; tabiatın ve insanın ortaya çıkarak gelişmesinde her zaman rol oynamıştır. Eski Türkler'de su kültürünün varlığı ırmak, göl gibi çeşitli sulara kurban veya takdimelerin temsili olarak sunulmasından anlaşılmaktadır.

Eski Türkler'de beş unsurun her birisinin bir iyisi olduğu, bu unsurların içinde yer alan suyun da bir iyisi (ruhu) olduğuna inanılmaktaydı. Bu yüzden bu ruhları memnun etme çabalarına girmişlerdir. Yılın belli zamanlarında su ruhlarını hoşnut etmek maksadıyla kurbanlar kesildiği de bazı Çin kaynaklarında yer almaktadır. Su iyisi adı verilen su ruhlarına kurban dışında çeşitli nesnelere (saçı) de suya atılarak takdimeler sunulmuş olurdu. Çin kaynakları Köktürklerin gök ayini hakkında şöyle demektedir: "Beşinci ayın orta on günü içinde (yaz tahavvülü: Kâşgarî'nin Ulug-ay dediği devir) Temir suyunda buluşur gök (veya su ile gök) tanrısına kurban sunarlar.²³ Yer-su ruhlarına Kök-Türkler, beşinci (yaz tahavvülü tevri: Türkçe Ulug-ay) ve sekizinci (güz itidâli) Çin aylarında kurban verirdi. Uygurlar ise M. 567 tarihli Çin takvimine uyarak, baharda, günde ve kış tahavvülünde yer ayini yaparlardı.²⁴ Bu ayınlar için mekân olarak da ziyade su kenarları seçilirdi. Tu-Kiu belgelerinde ve Çin yıllıklarında beşinci ayın ikinci on gününde Türkler'in akarsu kıyısında toplanarak Gök adına iduk kurbanı sunmaları, onların su kültürüne bağlılıklarını göstermektedir.²⁵

Su yaratılışın en önemli unsurlarından biridir; sahip olduğu kuvvetle de ölümlün habercisidir. Böyle bir güce sel ve tufan sularında rastlanmaktadır. Tufanın suları insanlığı çoğunu yok etmiştir. Su şekli ve kalıbı yoktur. Zaman döngüsünde, var eden hem de tufan sularında olduğu gibi yok edendir. Kompleks bir yapıya arz eden su, aynı zamanda hayat suyu / ölümsüzlük suyu (bengisu) olarak ebedi yaşamın da simgesidir. Dünyayı yaşanabilir bir dünyaya dönüştüren su, insan açısından da aynı işlevi hastalıkları sağaltarak göstermektedir.²⁶ Suların şifa verici özellikleri sayesinde şifalı sular tarihten beri insanlara sağlık dağıtmaya devam etmesi bunun güzel bir örneğidir.

Dünyanın ve insanın yaratılışında önemli bir yere sahip olan su, kutsalın muhafaza edicisidir. Tufan suları Tanrı tarafından oluşturulmuş ilahi nizamın bozulması üzerine yeryüzünü kaplamıştır. Suyu olan bu bakış açısı semavi dinlerdeki ve mitolojilerdeki tufan hikâyelerinde karşılaşılmaktadır. Sular fonksiyonlarını değişikliğe uğramayacak bir şekilde korumakta; formları bozmakta, lağvetmekte, günahları yıkamakta rafine etmekte, saflaştırıcı aynı zamanda zinde bir hale getirmektedir. Onlar yaradılışı öncelemekte ve kendi ontik varlıklarını aşamadıklarından, yani formlar

23 Esin, Emel, Türk Kozmolojisi, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s.52.

24 Esin, Türk Kozmolojisi, s. 86

25 Roux, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, trc. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002, s.145.

26 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 200.

halinde tezahür edemediklerinden, yaradılışı temsil etmektedirler. Formu olan her şey onlardan koparak suların üzerine tezahür eder. Su ilk unsurdur, o sıralar, onu diğer unsurlara tercih eden tanrısal akıl makamıdır. O, gökyüzünden tezahür etmiş, varlığıyla kutsallaştırdığı sularda durmuştur. Böylelikle takdis edilen/ kutsallaştırılan sular, kendi adlarına kutsallaştırma erkiyle bezenmişlerdir. Beden hastalıklarına ilaç olan sular, ruhu sağaltmakta; eskiden geçici selameti sağlarlarken, şu anda ebedi hayatı diriltmektedirler.²⁷

Ak- Ana'nın içinde kaybolduğu su, Şamanizm'in başlangıcından geç dönemlerine kadar çok önemli bir kült olmuştur. Kimi zaman hayat veren olarak kutsanmış, kadınların gebe kalmaları ona bağlanmış; bazen de kötü ruhların orada barındığına, Erlik'in âleminde yer alan deniz canavarının, kimi yerde şamanı kötü ruhlardan muhafaza ettiğine, kimi yerde Erlik'in en büyük yardımcılarında olduğuna inanılmıştır.²⁸

Su, yaratıcı potansiyelin, doğurganlığın ana rahminin sembolüdür. Bilinçdışının, yaratıcı potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, suyun doğrudan bilinçdışının da sembolü olduğu çıkarsana bilir. Bilinç/insan sudan çıkar, "doğar". Hint mitolojisinin ve dininin önemli kaynaklarından Veda metinlerinde suya verilen ad "mâtritamâh", yani "annelerin en yücesi", "annelerin annesi"dir. Su, "anne"nin en güzel olduğu kadar, en ürkütücü özelliklerini de taşır. İyi ve kötüyü bir arada içeren, çift kutuplu bir kavramdır: Hem can veren, hem de can alandır. Hem ölümü (suda batmak, kaybolma, boğulma) hem doğumu ve yeniden doğumu (sudan çıkma) simgeler. Hem susuzluğu giderici; hem yutucu boğucudur. Hem sıcak, hem soğuktur. Hem mutlak ihtiyaç, hem tehlikedir.²⁹ Eğer yaşantılar iyi/hoş ve kötü/nahoş şeklinde iki zıt kutupta toplanacak olursa, temel bir sembol olan suyun her iki kutba ait özellikleri bir arada taşıdığı söylenebilir. Bilinçdışını da kapsayacak şekilde, suyun dişil özelliği ve annenin temel sıfatlarını taşıması, birincil süreç düşüncesinin çok bilinen bir anlatım şeklidir. Yaşam sudan çıkar; bu saptama bilinçdışı sembolizm için olduğu kadar, bireyoluş ve soyoluş için de geçerlidir. İnsanın da çıktığı yer, Miletli bilge Thales'in her şeyin özü olarak kabul ettiği, bütün varlıkları doğuran sudur.³⁰

İnsan ilk bulunduğu bölge olan anne rahmi su ile kaplıdır. Bu su, insanı dış tehlikelerden koruduğu gibi ona var olduğu ilk andan itibaren sükûnet verir. Psikolojinin insanoğlunun bu dünyadaki tüm hayatı boyunca en mutlu olduğu mekân olarak ana rahmindeki zamanı göstermesi de, suyun insanın psikolojisindeki olumlu etkilerini açıklama sadedinde önemli bir veridir.

27 Eliade, *Mircea, Kutsal ve Dindışı*, trc. M. Ali Kılıçbay, Gece yayınları, Ankara 1991, s.110-111

28 Türköne, Mualla, *Eski Türk Toplumunda Cinsiyet Kültürü*, Ark Yayınevi, Ankara 1995, s. 118; Karakurt, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*, I Basım, Ağustos 2011, s.15.

29 Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, s.181-186.

30 Saydam, M. Bilgin, *Deli Dumrul'un Bilinci*, Metis Yayınları İstanbul1997, s. 117.

Yaşamın kendiliğinden, tesadüfen ortaya çıktığına inancı 1700'lü yılların başında yapılan deneylerde yıkılmış; yeryüzündeki canlı yaşamının kendilerinden önceki ilkel canlıların gelişmesiyle şekillendiği teziyle açıklanmıştır.³¹ Söz konusu edilen ilkel formlar ise ilk olarak okyanuslarda ortaya çıkmıştır. Mitolojilerdeki ilksel okyanus düşüncesi bu tezle ilginç bir şekilde örtüşmektedir.

Suyla arınma çeşitli özelliklere sahiptir; suda, her şey erir, her form parçalanır, her geçmiş tarih olur; geçmişte olan her şey suya battıktan sonra yok olup gider; hiçbir biçim, hiçbir işaret, hiçbir olay varlığını sürdüremez.³²

İnsanlar açısından, suya batma ölümle eşdeğer bir anlama gelir. Kozmik düzlemde dünyayı hayat kaynağı okyanusun içinde eriten felaketle (tufan) eşdeğerdir. Her tür biçimi parçaladığı, her geçmişi sildiği için suyun arındırma, yeniden oluşturma ve yeniden doğurma nitelikleri vardır; çünkü suya batan her şey ölür. Suya batan kişi, tıpkı günahsız bir çocuk gibidir, geçmişi yoktur, yeni bir hayata başlayabilir, yeni bir aydınlığın eşliğindedir. Su, arındırır ve yeniler; çünkü geçmişi siler, ilk baştaki bütünlüğü -yalnızca bir an için de olsa- yeniden kurgular. Yıkanmak, suçtan arındırır, ölüleri varlığından kaynaklanan kötülükleri temizler, deliliği geçirir, günahları da fiziksel ya da ruhsal bölünmeyi de giderir. En önemli dini âdetlerin kökeninde yer alır. Böylece insanın kutsalın idaresine girmesini sağlar. Mabetlere girmeden önce ve kurban merasimlerinden önce yıkanılması buna örnek verilebilir.³³

189

Kadın ve toprak arasındaki üreme benzerliği su ve erkek arasında da kurulmaktadır. Yaşam döngüsünün devamı için toprağın verimliliği suya muhtaçtır. *Islaklık*, verimliliğin, yani doğurgan tabiatın, dişil prensibin özelliğidir. Su, doğuma ve yeniden doğuma imkân verirken, aynı zamanda çözen, eriten özellikleriyle *biçime* düşmandır. Zıddı olan *kuruluk* ise, organik yaşamı imkânsız kılar; doğanın can-vericiliğinin tükenmesi anlamını taşır. Kadın, âdet görmesi ile yaşır. Doğa'nın doğurganlığı *ıslaklığı* ile doğru orantılı olduğu gibi, kadının doğurganlık ürünü çocuk, bir sıvı *amnion* kesesinde taşınır. Sıvı, erkek bilinç için kavranması zor olan dişil gizemin ve yaratıcılığın kaynağıdır. Su, suyu çeker: erkeğin ıslaklığı, yani menisi, onu kadının nemli içine bağlar. Bu bağ(ım)lılıkta, *için derinliklerinde* kaybolma korkusu kuruluşun, *bedensizleşmenin* ve *ruhlaşmanın* yüceltilmesine götürür. Antik felsefede evreni oluşturan dört öğeden su (*eril-dişil karakterli madde*) ıslak, hava (*ruh*) ise kuru öğelerdir.³⁴

Su, evrenin tüm potansiyelini ve tüm tohumlarını içinde barındığı rahim olduğu için, insan türünün ya da özel bir ırkın sudan çıktığını anlatan mitleri ve efsaneleri

31 İnan, Yalçın, Kozmos'tan Kuantuma, Doruk Yayınları, İstanbul 2003, s. 235.

32 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s.201.

33 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, 215-217.

34 Saydam, Deli Dumrul'un Bilinci, s. 120.

rahatlıkla açıklanabilmektedir.³⁵

Mitolojilerde su tanrılarıyla ilgili anlatımlara rastlanmaktadır. Bu anlatımlarda suların dağlar gibi yükselip gemileri yutan dalga olup canavarlaştığı, beyaz köpüklerle kabaran ırmakların birçok can aldığı görülmektedir. Ayrıca deniz ve göller büyüsel bir kazan oluşturmakta, sihir ritüellerinde de kullanılmakta ve tanrı/çalarla özdeşleştirilerek ebedi gençliği temin etmekte veya ona sahip kahramanları ilahlaştırmaktadır.³⁶

Suyun cenaze törenlerinde de kullanılmaktadır. Su ölünün özlemini/susuzluğunu giderir, onu yok eder ve varlıkların kökeniyle birleştirir. Su, ölüyü öldürür, geriye çeker, daimi bir yok oluştan kurtarır. Bu esnada acı çeken ruh, kurtuluşu beklerken ıstırabını susuzlukla ifade eder. Ölülerin susuzluktan ıstırap çektiği inancı, özellikle sıcaktan ve kuraklıktan kavrulan kimseler için dehşet vericiydi. Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır'da ölümlere su verilir ve böylece acıları dindirilmeye çalışılırdı.³⁷

Özetle, su, varlığın başlangıç noktasını oluşturmuş, hayatın devri daim kazanmasını sağlamıştır. Kimi zaman günahlardan arındırıcı bir temizleyici, kimi zaman yok eden bir canavar, kimi zamanda şefkatli bir baba olarak toprak anayla kucaklanmış, yaşam döngüsünün süreklilik kazanmasını sağlamıştır. O bazen bir sel, bazen bir tufan olarak insanları yok etmiş, dünyayı tahrip etmiş fakat yeni bir sayfanın insan hayatında açılmasına da imkân vermiştir.

Mitoloji ve halk inançlarında yukarıda ifade edildiği gibi birçok fonksiyona sahip olan su, Kur'an'da öncelikle Allah'ın bir nimeti olarak sunulmakta kendisine ilahi güçler yüklenmemektedir. Kur'an'da suyun işlenişi bu konuda aydınlatıcı olacağından konuyu o çerçevede ele almak yararlı olacaktır.

2. Kur'an'da Su ve Tufan

Kur'an'da su kelimesi 63 yerde geçmektedir. Bu kelimenin geçtiği ayetlerin 48'i Mekki' diğerleri Medeni'dir. Bu ayetlerde suyun gökten indirilmesiyle yeryüzündeki hayatın devamı ve gelişimi arasında bağlantı kurulmakta, ilahi bir nimet olarak suyun insanlık açısından önemine dikkat çekilerek insanların bu konuda tefekkür etmeleri tavsiye edilmektedir.³⁸

Kur'an'da su, canlıların yaratıldığı asıllardan birisi olarak gösterilirken canlı varlıkların ondan yaratıldığına dikkat çekilmektedir. Nitekim ayeti kerimede "*Her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi?*"³⁹ vurgusu yapılırken, canlı olmanın

35 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 199.

36 Eliade, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, s.248-249.

37 Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 205; a.m.l.f, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, s.238-239.

38 Temel, Nihat, Kur'an-ı Kerimde ve Sosyo-Kültürel Hayatımızda Su, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s.18

39 Enbiya21/30.

asıllarından birisi su olarak gösterilir. Ayette;

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا

“Sudan (meniden) bir insan yaratıp onu nesep ve sıhriyet (kan ve evlilik bağından doğan) yakınlığa dönüştüren O’dur. Rabbinin her şeye gücü yeter⁴⁰.” buyrulmaktadır. Görüldüğü üzere insanın yaratılışı su ile ilişkilendirilir ve onun insanın yaratılmasındaki gücünün Rabbin kudretiyle gerçekleştiği ortaya konmaktadır. Başka bir ayette insanın neyden yaratıldığına bakması gerektiği ve bu suyun hangi kanallardan geldiği ifade edilerek insanın yaratılışına dikkatler çekilmektedir.⁴¹

İnsanın yaratılış aşamaları anlatılırken su-toprak birlikteliğine vurgu yapılmış, toprağı mayalayan suyun insanın şekillendirilmesine başat rol oynadığı belirtilmiştir. Ayette “O, sizi çamurdan yaratan, sonra size bir ecel tayin edendir. Belirli bir ecel O’nun katındadır; sonra bir de şüphede edersiniz⁴²” buyrulurken insanın yaratılış hammaddesinde toprak-su birlikteliği ifade edilmiştir.

Bitkilerin ölümden sonra yeniden canlanmaları su ile mümkün olmakta, onlar adeta yeniden dirilmektedir. “Rahmetinin önünde, müjdeciler olarak rüzgârları gönderen Allah’tır. Rüzgârlar, yağmur yüklü bulutları taşıdığı anda, onu ölü bir memleketeye gönderir, su indirir ve onunla her türlü ürünü yetiştiririz; ölüleri de bunun gibi diriltirip, çıkarırız; belki bundan ibret alırsınız.”⁴³ “O, suyu gökten bir ölçüye göre indirir. Biz onunla ölü memleketi diriltiriz. İşte siz de böyle diriltileceksiniz.”⁴⁴ Ayetlerde ifade edildiği üzere bitkilerin yeniden dirilişi, insan diriltilmesinin kanıtı olarak serdedilmektedir.⁴⁵

Su hayat kaynağı ve Allah’ın bir nimeti olmanın yanında bir imtihan aracıdır da. Talut kıssasında İsrail oğullarının denenmiş, emre itaat edenler kazanmış, etmeyenlerde asiler sınıfında yer alarak samimiysizliklerini ortaya koymuşlardır.⁴⁶ Aynı şekilde Hz. Salih’in kavmi Semud bir mucize olarak kendilerine gönderilen devenin su hakkına riayet etmedikleri için helak edilmişlerdir.⁴⁷

Su şifa kaynağı, hastalıkları sağaltıcı bir unsurdur. Hz. Eyyub’un yakalandığı hastalıktan şifa bulmasına vesile olmuştur.⁴⁸

Su yukarıda zikredildiği gibi insanların ve diğer canlıların hayatını idame vasıtası olarak tavsif edilirken öte yandan insanlara bir ceza olarak da kendini göster-

40 Furkan 25/54

41 Tarık 86/5-7. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır: “Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın. O, erkek ve kadının beli ile kaburga kemikleri arasından atılagelen bir sudan yaratılmıştır.”

42 En’am 6/2 ayrıca bkz. Mü’minûn 23/12; Sâffât 37/11; Hicr 15/26

43 Araf 7/57

44 Zuhruf 43/11.

45 Nitekim yağmurun yağdıktan sonra, bitkilerin yeşermesi gibi, insanın acbu’z-zenebden yeniden diriltileceği hadisi bunu desteklemektedir. İlgili hadis için bkz. Buhari, Tefsir 39/3; 78/1; Müslim, Fiten 14.

46 Bkz. Bakara 2/249.

47 Hz. Salih ve kavmi ile ilgili bkz. Araf 7/73-79; Şuara 26/142-152; 153-157; İsrâ 17 / 59; Hûd 11 / 64; el-Kamer 54/27

48 Bkz. Enbiya 21/83-84; Sad 38/41,43-44.

mektedir. Kur'an'da insanların davranışları yüzünden yerde ve gökte fesadın çıktığı haber verilerek şöyle buyrulmaktadır: “İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat çıkar; Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını böylece kendilerine tattırır.”⁴⁹ Ayette ifade edilen fesadın çıkması, bereketin azlığı, günahların çoğalması, şirkin çoğalması, yağmurun azlığı” olarak yorumlanmıştır.⁵⁰ Nitekim şirkte, günah işlemede haddi aşan Nuh kavmine Allah tufanı göndermiştir.⁵¹ Tufan sonrasında suda boğularak helak olan kâfirler cezalarını bulmuşlardır.⁵²

Kur'an'da Nuh tufanından bahsedildiği gibi Firavun ve kavmine de tufanın gönderildiği ifade edilmektedir. “Biz de kudretimizin ayrı ayrı delilleri olarak onların üzerine tufan gönderdik, çekirgeler gönderdik, haşerat gönderdik, kurbağalar gönderdik, kan gönderdik. Yine de inat edip büyüklük tasladılar ve suçlu bir topluluk oldular.”⁵³ Ayrıca Sebe kavminin yok olmasına sebep olan Seylu'l-Arim'den bahsedilmektedir. Bayındır bir belde olan Sebe ülkesinin halkı, büyük su taşkınyından sonra bentlerinin yıkılmasıyla göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁴ Bu da tufanın müteaddit defalarda farklı coğrafyalarda gerçekleştiğinin kanıtıdır.

Görüldüğü üzere su insanın hem dostu, hem düşmanı, hem hizmetkârı hem de efendisidir. Bulunmadığında susuzluktan ölüme, fazlalığı taşkınlara neden olmakta rahmet azaba dönüşmektedir. Kontrol altına alındığında yeryüzünü yemyeşil bir cennete dönüştürebilmektedir.⁵⁵

192

Kur'an'da su hem uhrevi bir ceza hem de mükâfat vesilesi olarak gösterilmektedir. Uhrevi bir ceza ve azap vesilesi olarak değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Bunlardan biri de sadid'tir. Kanla karışık sulu irin anlamına gelen sadid “Orada kendisine kanlı irinli su içirilecek, yutmaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecek”⁵⁶ ayetinde cehennemliklerin içeceklerinden birisi olarak gösterilmektedir. Cennet ehline altlarından akan ırmaklar bahşedilmekle birlikte onlar zencebil⁵⁷ (zencefil karışımı su veya bir pınar⁵⁸), selsebil⁵⁹ (şiddetli akan su⁶⁰), rahik⁶¹ (saf, temiz, sarhoşluk vermeyen şarap), tesnim⁶² (en yüksekten akan su pınarı, en iyi şarap), main⁶³ (yoğun

49 Rum 30/42.

50 İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali, Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut 1984, VI/305.

51 Kur'an'da Araf, Hud, Muminun, Şuara, Kamer, Nuh surelerinde kıssa anlatılmıştır.

52 Hüd 11/37-44.

53 Araf 7/131.

54 Bkz. Sebe 34/15-16.

55 Temel, age, s.205.

56 İbrahim 14/16-17.

57 İnsan 76/ 17.

58 Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Camiu'l Beyan an Tevili Ayi'l Kur'an, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türki, Daru Hicr, Kahire 2001, XXIII/560.

59 İnsan 76/18.

60 Semerkandi, Ebu'l-Lays Nasr b. Muhammed b. Ahmed, Tefsiru's-Semerkandi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, III/432.

61 Sâffât 37/37.

62 Mutaffifin 83/25-27.

63 Vâkıâ 56/17-18.

akan su, şarap akan çeşme), kafur⁶⁴ (serin, kokusu ve tadı güzel cennet pınarı)⁶⁵ adlı sulardan içecekleri ifade edilmektedir.

Su temizliğin ve temizlenmenin bir aracıdır. Kur'an'da "Ey iman edenler! Namaza kalkmak istediğinizde yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın! Başlarınızı meshedip topuklarınızla birlikte ayaklarınızı da yıkayın! Cünüp iseniz tastamam yıkayın (boy abdesti alın)! Eğer hasta veya yolcu iseniz veya tuvaletten gelmişseniz yahut kadınlarla münasebette bulunmuş olup da su bulamazsanız temiz toprağa teyemmüm edin, (mânen arınma niyeti ile) ondan yüzlerinize ve ellerinize meshedin. Allah size güçlük çıkarmak istemez, fakat şükredesiniz diye sizi temizleyip arındırmak ve size olan nimetlerini tamama erdirmek ister"⁶⁶ buyrulurken suyun arındırıcı fonksiyonu vurgulanmıştır.

Sonuç

Kur'an'da su, canlıların yaratıldığı asıllardan birisi olarak gösterilirken canlı varlıkların ondan yaratıldığına dikkat çekilmektedir. Nitekim ayeti kerimede "Her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi?"⁶⁷ vurgusu yapılırken, canlı olmanın asıllarından birisi su olarak gösterilir. Felsefede anasırı erbaa olarak tanımlanan ve hayatın vazgeçilmezleri olarak bilinen hava, su ve toprak, ateş maddeleri arasındaki sıkı ilişki Kur'an'da çeşitli ayetlerde işlevsel olarak ele alınmış, nimet olma yönleri vurgulanmıştır. Birçok ayette suyun yaratıcı veya aşılacağı özelliğine dikkat çekilmiştir. Su bir yandan erkek unsur olarak tohumunu, dişil unsur toprağa aktırırken, yeni bir inkılabı yola açmakta ölü, toprağı yeniden canlılığına kavuşturmaktadır. Bu yönleriyle toprak-su birlikteliği hayatın çağrısı olarak nitelendirilebilir.

Su bir yandan yaşamı canlandırırken, öte yandan büyük bir taşkın olarak yeryüzüne bir ceza tufanı olabilmekte, yıkımı beraberinde getirmektedir. Burada da suya, Allah'a karşı direngen ve inkârcı bir tutum sergileyen kâfirleri yok edici, dünyayı kötü ve kötülüklerden arındırıcı bir fonksiyon yüklenmektedir. Hz. Nuh'un duası bu anlamdaki arındırma veya arınmanın vesilesini açıklama örneği teşkil etmektedir. Yeryüzünde tek bir kâfirin kalmamasını isteyen Hz. Nuh bir yandan müminlerin kurtuluşunu istemekte bir yandan da dünyanın sadece Salihlerin vatanı olmasını istemektedir. Bu Nuh'un belki de kendisinden sonra gelenlere dünyanın zindan olmadığı Salihlerin yurdu olabileceğine dair ince bir mesajı olarak da algılanabilir. Kur'an'ı Kerim dünyada ve ahirette iyiliği istemek gereğine yaptığı vurgu bunu kuvvetlendirir görünmektedir.⁶⁸

Hülâsa; su, manevi anlamda günahın yeryüzünün arındırılmasıdır. Rabbini ve

64 İnsan 76/5-6.

65 İbnu'l-Cevzi, Zadu'l-Mesir, VII/480.

66 Maide 5/6.

67 Enbiya21/30.

68 Bakara 2/201.

peygamberini unutup ona diklenen insanlar tufanla yok edilerek, temiz ve itaatkâr bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece tufan yeni bir başlangıca, yeni bir hayata, kapı açmış; arkada kalanlara ibretimiz tablolar sunmuş, fertlerin doğruyu düşünerek ona göre hareket etmelerini salık vermiştir.

Kaynakça

- Bayat, Fuzuli, Mitolojiye Giriş, Karam Yayınları, Çorum 2005
Beydili, Celal, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, trc. Eren Ercan, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2003
Can, Şefik, Klasik Yunan Mitolojisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994
Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002
Eliade, Mircea, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, trc. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya 2005
-----, Dinler Tarihine Giriş, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınları 2003
-----, Kutsal ve Dindışı, trc. M.Ali Kılıçbay, Gece yayınları, Ankara 1991
-----, Mitlerin Özellikleri, trc. Sema Rifat, Om Yayınevi, İstanbul 2001
Emiroğlu, Kudret-Aydın, Suavi, Antropoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003
Esin, Emel, Türk Kozmolojisi, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001
İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, Lisanu'l-Arab, Daru'l-Mearif, y.y
İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali, Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut 1984
İnan, Yalçın, Kozmos'tan Kuantum'a, Doruk Yayınları, İstanbul 2003
Kalafat, Yaşar, Dedem Korkut Daş Oğuz Elleri, Berikan Yayınları, Ankara 2008
Korkmaz, Ramazan, " Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu", Türk Kültürü, sayı:418 (Mart1998)
Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, el Cami' li Ahkâmi-l Kur'an, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006
Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, İstanbul 2001
Radloff, Wilhelm, Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı, trc. Hasan Yıldız-Arzu Ekinci-Yasemin Kaya, Ekav Yayınları, Ankara 1999
Roux, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, trc. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002
Sealibi, Ebu Mansur Abdulmalik b. Muhammed.b. İsmail, Fıkhul-Luğa ve Sirru'l Arabiyyeti, Mektebetu'l Hanci, Kahire 1998
Semerkandî, Ebu'l-Leys İmamı'l-Huda Nasr b. Muhammed b. Ahmed, Tefsiru's-Semerkandî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993
Seyidoğlu, Bilge, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002
Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Camiu'l Beyan an Tevili Ayi'l Kur'an, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türki, Daru Hicr, Kahire 2001
Temel, Nihat, Kur'an-ı Kerimde ve Sosyo-Kültürel Hayatımızda Su, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013
Türköne, Mualla, Eski Türk Toplumunda Cinsiyet Kültürü, Ark Yayınevi, Ankara 1995